

Лідія Нестеренко

КОНТРОЛЬ ВОЛОСНИХ ПРАВЛІНЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛ. XIX СТ. ЗА ВИКОНАННЯМ НАСЕЛЕННЯМ НАТУРАЛЬНИХ ПОВИННОСТЕЙ

У статті проаналізовано діяльність волосних правлінь Чернігівської губернії щодо виконання державними селянами та козаками натуральних повинностей: підводної, шляхової, поствової (квартирної).

Ключові слова: волость, волосне правління, Чернігівська губернія, козак, державні селяни.

Протягом XIX ст. сільське населення Лівобережної України, окрім сплати численних податків, виконувало ряд натуральних повинностей, а саме: шляхову, гужову, квартирну (постовеу). Їх організація відносилась до компетенції волосних і сільських правлінь. Однак це питання в історичній науці не знайшло достатнього висвітлення. Існують лише поодинокі наукові праці з даної проблематики.

Наявна джерельна база, а саме документи Держархіву Чернігівської області та його відділу в м. Ніжині, дозволяють вивчити і проаналізувати проблему на прикладі Чернігівської губернії. Завданням нинішнього дослідження є показ участі та ставлення сільського населення до виконання повинностей, діяльність волосних та сільських правлінь губернії у першій пол. XIX ст. у їх організації.

Утворюючи волості, держава поклала на правління ряд господарських функцій. Так, згідно з законом 1797 р., волосні правління контролювали виконання робіт по виправленню дорожніх ділянок, мостів та розподіляли людей і підводи, здійснювали нагляд за черговістю виконання селянами дорожніх робіт тощо¹. Протягом першої половини XIX ст. новими законами, інструкціями, розпорядженнями держава безперервно розширювала коло діяльності волосних правлінь. Для волосного і сільського керівництва встановлювалися численні пільги з виконання натуральних повинностей. Так, згідно з законом 1838 р., звільнялись разом із сім'ями від усяких земських і мирських робіт, рекрутської повинності волосний голова, засідателі, волосний писар. Помічник волосного писаря звільнявся від виконання повинностей особисто².

Сільське начальство також мало пільги. Так, від громадських робіт і нарядів разом із сім'ями звільнялися сільський старшина, староста, збирач податків, наглядач сільського магазину, сільський писар, особисто – помічник збирача податків і лісники³. Не поширювалася ця пільга лише на десяцьких⁴. Згідно із законодавством, звільнялись також на час перебування на службі волосні і сільські добросовісні, віспощені⁵. На основі матеріалів, поданих у таблиці 1, можна стверджувати, що на 1861 р. у Шаповалівській волості Борзенського повіту від виконання натуральних повинностей було звільнено 8 службовців волосного правління і розправи та 33 члени їх сімей, 18 членів сільських правлінь і розправ та 78 членів їх родин, 2 віспощені і 10 членів їх сімей, 8 церковних старост і 49 членів їх родин. Як видно, кількість звільнених від податків лише членів сільських і волосних органів управління та їх сімей становила 137 осіб, а всього по волості таких було 206 осіб⁶. Отже, у Чернігівській губернії щорічно звільнялося від цих повинностей декілька тисяч чоловік.

© Нестеренко Лідія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін ЧОІППО імені К.Д.Ушинського.

У першій половині XIX ст. в урядових колах неодноразово піднімалося питання щодо переведення натуральних повинностей в загальнодержавному масштабі на грошовий податок. Але уряд боявся, що це відтягне грошові ресурси селян від податних і земських зборів, а також призведе до збільшення недоплат. Перехід від натуральних повинностей до грошового розрахунку уряд поклав на місцеву ініціативу. У першій половині XIX ст. посадові особи керувалися резолюцією від 6 травня 1826 р., де селянам надавалося право самостійно вирішувати питання про способи відбування натуральних повинностей⁷.

У другій чверті XIX ст. у ряді губерній на гужову повинність вводилися грошові збори. Але це не рятувало селян від зловживань і нерівномірної розкладки. Заміна натуральних повинностей грошима збільшувала бюджет держави, проте уряд допускав перехід на грошовий розрахунок лише у виняткових випадках. Статути земських повинностей забороняли самовільну ініціативу. Натуральні повинності посилювали розрив між господарським становищем селянства і виконанням ними державних повинностей. Останні не відповідали платоспроможності податних станів.

Таблиця 1.

Кількість ревізьких душ у сімействах членів Шаповалівського волосного і сільських правлінь, які звільнені від виконання всіх або деяких натуральних повинностей за 1861 р.**

Посадова особа	Кількість посадових осіб	Кількість звільнених сімей	Кількість в сім'ї чоловіків	Кількість в сім'ї жінок	Всього
Волосний голова	1	1	2	4	6
Волосний засідатель	2	2	2	6	8
Волосний писар	1	1	4	2	6
Добросовісні	2	2	4	4	8
Помічники волосного писаря	2	2	8	5	13
Сільські писарі	7	7	24	18	42
Збирачі податків	3	3	4	7	11
Наглядачі сільських магазинів	2	2	8	7	15
Полісовщики	6	6	11	17	28
Віспощепії	2	2	6	6	12
Церковні старости	8	8	35	22	57
Всього посадових осіб і церковних служителів із сім'ями	36	36	108	98	206

До натуральних належали рекрутська, гужова, шляхова і квартирна повинності. До них також треба віднести перебування селян на таких «громадських посадах», як сотські і десятські. Їх послугами (сотських і десятських) користувалось усе начальство – від урядника і волосної адміністрації до земських начальників.

Розміри натуральних повинностей заздалегідь не визначалися. Виконувались вони в міру потреб на вимогу представників місцевої влади і поліції. Згідно з даними губернських палат, натуральні повинності, виконані державними селянами в 1850 р., оцінюються у Чернігівській губернії в 74,6 тис. руб., або по 30 коп. на ревізьку душу⁸.

Шляхова повинність

Однією з найдавніших натуральних повинностей, яку виконувало сільське населення, була шляхова повинність. В обов'язок населення входило будувати і ремонтувати дороги, споруджувати переправи і мости. В XIX ст. обсяг шляхових робіт

* Таблицю складено за: ДАЧО, ф. 807, оп. 1, спр. 1457, арк. 11.

різко збільшився. У записці, поданій імператору Миколі I в квітні 1841 р., Н. Кутузов відзначав, що при виправленні селянами доріг одні спостерігають небесні світила або ними керують люди, які нічого не розуміють у цьому, тому що кожного року дороги ремонтують. І, як стверджує автор, вони, як і раніше, залишаються в поганому стані. Автор характеризував стан мостів у державі: «... мости через глибокі і швидкі ріки коштують обивателям тяжких трудів і значних витрат, але щороку їх руйнує весняна вода, і навіть влітку переправа через них важка і небезпечна, бо для надійного їх будівництва потрібні і наукові знання, і значні капіталовкладення»⁹.

Будували магістральні і губернські тракти. Ці роботи (як і інші натуральні повинності) більшою частиною перекладались на підпорядковане державі населення. Так, у Шаповалівській волості Борзенського повіту за виконані козаками, замість поміщицьких селян, роботи на будівництві великої Московської дороги в 1823 р. поміщики розрахувалися через 28 років, у 1851 р. У зв'язку з тим, що списки козаків, які тоді перебували на роботі, не збереглися, 42 руб. були переведені у волосне правління для використання їх під позики селянам на загальних підставах¹⁰.

Статутом шляхової повинності (1833 р.) у відання земства було зараховано утримання «великих трактів». Було прийняте положення про шляхову повинність для влаштування і утримання нешосейних доріг. Незважаючи на те, що існував земський збір і на шляхову повинність збирались гроші, а всі роботи по торгах передавались підрядникам, селянам доводилось відбувати цю повинність натурою. В зимовий час волосні правління організовували сільське населення розчищати центральні дороги, налагоджувати нові проїзди, крім існуючих, особливо під час переходу військ, встановлювати «маняки», або великі гілки дерев, у сніг, щоб у разі заметів або в нічний час вказувати дорогу¹¹.

Весною, як правило, до кінця квітня, в селянські товариства надходили розпорядження з волосних правлінь щодо налагодження селянами і козаками доріг у межах свого сільського товариства, волості, встановлення вказівних стовпів на початку і в кінці населеного пункту. Так, за розпорядженням голови Шаповалівської волості Якова Голованя в 1851 р. у семи населених пунктах волості було поставлено 11 вказівних стовпів. Із волосного бюджету засідателем по господарській частині І. Немченком на цю потребу була виділена сума у розмірі 44 руб.¹².

У літній час за розпорядженнями волосних правлінь сільські начальники відправляли селян на шляхові роботи на десятки верст, а восени їх зобов'язували насаджувати з одного боку дороги дерева. На місці поламаних чи засохлих дерев насаджували по три верби разом на відстані 50 сажнів, а для збереження їх від зламування худобою кожні три дерева огороджували.

Незважаючи на постійні накази волосних правлінь щодо утримання в належному стані ділянок доріг, які пролягають через їх територію, багато сільських товариств були безсилим виконати покладений на них законом обов'язок. Затрати коштів і праця, що потрібні були для утримання доріг в належному стані, були далеко не рівномірними по всій їх довжині. В окремих волостях дороги, що пролягали в сухій місцевості, не вимагали значних затрат на їх підтримання в належному стані; в сусідніх волостях ті ж дороги проходили по низинних і сирих місцях, пересікали річки, струмки, яри, і на підтримання їх в належному стані потрібні були постійні затрати, які часто перевищували всю суму прибутків, отриманих від цієї повинності. Так, згідно з поданими у 1820 р. волосними головами до повітових начальників даних: у Новозибківському повіті було 123 мости і 198 гатей, у Сосницькому – 160 мостів і 58 гатей, у Кролевецькому – 90 мостів і 105 гатей, у Городницькому – 73 мости і 109 гатей, у Козелецькому – 58 мостів і 105 гатей, у Остерському – 56 мостів і 79 гатей, у Мглинському – 55 мостів і 49 гатей, у Ніжинському – 43 мости і 155 гатей, у Борзенському – 43 мости і 38 гатей, у Конотопському – 42 мости і 62 гаті, у Чернігівському – 38 мостів і 71 гаті, у Глухівському – 38 мостів і 50 гатей, у Суразькому повіті налічувалось усього 38 мостів і 38 гатей, а у Новгород-Сіверському – лише 28 мостів і 68 гатей. За неповними даними по Стародубському повіту, всього в губернії в 1820 р. налічувалось 890 мостів і 1190 гатей¹³.

При такій нерівномірності у виконанні дорожньої повинності цілком природно,

що вона відбувалася вкрай недбало. Тому більшість місцевих доріг, утримання яких не віднесено на рахунок земства, перебувала у жалюгідному стані. Рух по них був вкрай тяжким, а в певні періоди року і зовсім неможливий¹⁴. У травні 1846 р. Чернігівський цивільний губернатор, перевіряючи стан доріг, мостів і гатей у губернії, відмітив, що поштова дорога від Батурина до Конотопа у занедбаному стані; міст в с. Митченках не збудований, тому проїзд майже неможливий; верстові стовпи в багатьох місцях показують неправильну відстань між населеними пунктами; в Остерському, Конотопському, Ніжинському, Кролевецькому, Глухівському повітах помічені значні недоліки в будівництві гатей, гребель та ін. Губернатором була оголошена подяка лише земським начальникам Борзенського, Козелецького, Городницького і Чернігівського повітів за гарний стан доріг та за правильне влаштування на греблях та гатках подвійних кріплень¹⁵. Інший чиновник, який побував у Новгород-Сіверському, Стародубському, Мглинському, Суразькому, Новозибківському, Городницькому і Сосницькому повітах, помітив, що поштові дороги в Новгород-Сіверському, Стародубському, Мглинському, Суразькому повітах до цього часу не ремонтвані і проїзд по них, а особливо по греблях та гатках, ускладнений¹⁶.

Губернські й повітові дорожні комісії не забезпечували зрівняльної розкладки дорожніх робіт. Комітет 1848 р. вважав, що звіти губернаторів про шляхову повинність «невизначені і відповідні». Середня норма її була виведена «через пропорцію від усього населення губернії до числа державних селян», тобто розрахунковим шляхом. За цими розрахунками шляхова повинність становила на душу 12,5 коп. сріблом. У 1853–1856 рр. шляхова повинність у державному відомстві зросла до 19 коп. на ревізьку душу¹⁷.

Восени за вказівкою волосних голів сільські старшини скликали сільські сходи, на яких селяни обговорювали суми майбутніх витрат на ремонт доріг. Згідно з прийнятими рішеннями, складали ухвали. Їх копії надсилались у волосні правління. Волосний голова відправляв подання про додатковий мирський збір сільських товариств у повітове правління, звідки воно надсилалось у Палату державних маєтностей. Саме вона давала дозвіл на збір нового податку.

Так, у мирській ухвалі за 1850 р., що надійшла в Шаповалівське волосне правління від жителів с. Новоселівки, було зазначено, що на виправлення доріг, мостів, гатей по московському тракту 64 душ державних селян зобов'язалися сплатити по 18,25 коп., а 334 козаки – по 18 коп. Усього у мирському приговорі селяни визначили необхідну суму – 71 руб. 80 коп., з яких вони мали придбати лози на 20 руб., 15 возів кілків – на 7,5 руб., 100 возів хмизу – на 15 руб., 30 пластин для мосту – на 7,5 руб., 16 палей – на 4,8 руб., 4 брусів – на 2 руб., 10 колод для поручнів – на 10 руб., на фарбування поручнів і стовпів було виділено 5 руб. У мирському приговорі, надісланому цього ж року, вказано, що козаки с. Стрільників (996 душ) на ці ж потреби вирішили зібрати по 8 коп. з душі, всього 79 руб. 68 коп. Козаки с. Ніколаївки визначили збір з 199 ревізьких душ по 5 коп., всього – 9 руб. 95 коп., козаки с. Шаповалівки – 108 руб. 4 коп., козаки с. Тростянки – 61 руб. 80 коп., козаки с. Головеньок – 160 руб. 50 коп. Зібравши мирські приговори своєї волості, шаповалівський волосний голова Яків Головань направив подання у повітове правління про додатковий мирський збір у 1851 р. на ремонт шляхів. Сума збору становила 491 руб. 77 коп.¹⁸. Мирським приговором Оленівського товариства, що надійшов у Борзенське волосне правління за 1854 р., на дані потреби була визначена сума у розмірі 25 руб. 80 коп. У приговорі Плисецького товариства було вказано, що населення вирішило зібрати 61 руб. 4 коп., населення Борзенського товариства планувало сплатити 68 руб. 1,75 коп. У поданні Борзенського волосного голови про додатковий збір з державних селян та козаків на ремонт доріг у 1855 р. була вказана сума грошей у розмірі 154 руб. 85,75 коп.¹⁹. Отже, витрати на одні й ті ж потреби в сусідніх волостях відрізнялись у зв'язку з різними обсягами робіт та кількістю необхідних матеріалів.

Після отримання дозволу з Чернігівської палати державних маєтностей на проведеного додаткового збору волосний голова із засідателями щорічно робили розкладку на сільські товариства натуральних повинностей, покладених на всю волость, перевіряли правильність розкладки на селян у самих сільських товариствах, а також вправність її виконання²⁰.

Наприкінці кожного року волосний голова надсилав у окружне правління загальні дані по волості про виконані дорожні роботи, кількість учасників та вартість робіт. Сума витрат волосним писарем записувалась у шнурову книгу. Так, згідно з поданими в окружне правління даними, у Шаповалівській волості у 1847 р. для ремонту доріг, мостів, гатей було направлено 448 кінних робітників при вартості робочого дня 50 коп., усього 224 руб.; 686 піших робітників при вартості 15 коп., всього 102 руб. 90 коп. Отже, за рік на виконання шляхової повинності у волості було залучено 1 134 робітники, а вартість виконаних робіт становила 326 руб. 90 коп. У попередньому 1846 р. було залучено на шляхові роботи лише 27 осіб²¹. У 1851 р. жителями Шаповалівської волості було поставлено для ремонту доріг 585 кінних і 1 536 піших робітників²², а в Яцковській волості було залучено на шляхові ремонтні роботи усього 7 256 чоловік, з них: 5 718 піших робітників і 1 538 робітників з кіньми. Всього в Яцковській волості робіт було виконано на суму 461 руб. 40 коп.²³. У 1858 р. волосними правліннями Ніжинського повіту було залучено до відбудовання шляхової повинності в повіті 3 539 державних селян, 2 355 возів²⁴. Таким чином, кількість робочої сили, матеріальних витрат у різних волостях на утримання доріг і мостів щороку була різною.

У кожній волості встановлювалися свої розрахунки плати робітникам. Вартість робочого дня пішого робітника у Яцковській волості становила 15 коп., а робітника з конем – 30 коп.²⁵. У Шаповалівській волості в 1851 р. пішому робітнику, який мав свої харчі, платили 18 коп. за день, а робітнику без харчів – лише 11 коп. Для робітника з кіньми тарифи були іншими. Робітник із харчами отримував 55 коп., а робітник без харчів – лише 37 коп. Проте по сільських товариствах навіть однієї волості ціни могли бути зовсім іншими. Щоденна плата в Шаповалівській волості пішому робітнику без свого харчування коливалась у межах 10–12 коп., а з конем – 35–38 коп. Поденна плата пішому робітнику зі своїм харчем становила 15–18 коп., а робітнику з конем 50–55 коп.²⁶. Згідно з даними волосних правлінь Борзенського повіту, у 1848–1851 рр. державні селяни виконали цю повинність у розмірі 881 руб. 15 коп., що складало в середньому 34 коп. на кожну душу²⁷.

Особливо прискіпливо волосні правління ставились до ремонту доріг селянами під час воєн. А вже через територію губернії переходили десятки тисяч воїнів, пересувалась артилерія, обози. Волосні голови і засідателі вимагали якнайкращого ремонту доріг, яке супроводжувалося залученням додаткової робочої сили. Так, згідно з розпорядженнями волосних правлінь, у 1854 р. в Чернігівській губернії для ремонту доріг сільськими товариствами було залучено 174 589 робітників і 100 022 підводи, з яких 117 543 робітники і 66 155 возів надали державні селяни і козаки. У Сачковській волості Новозибківського повіту із населення державного відомства було залучено 926 піших робітників і 486 підвід, у Новоропській волості – 4 463 робітники і 2 571 підвода²⁸. За іншими даними, цього року, в губернії було залучено для поладження доріг 184 542 осіб державного відомства, з яких 60 364 були селяни з кіньми і 124 178 – піші. Спираючись на матеріали таблиці 2, можна стверджувати, що найбільше робочої сили було залучено на ремонт шляхів із волостей Борзенського повіту – 73 045 чоловік, Конотопського – 25 469, Козелецького – 22 670, а найменше – Мглинського (103 особи)²⁹. Як видно, під час Кримської війни виконання населенням шляхової повинності значно зросло.

Таблиця 2

Відомості про кількість державних селян і козаків, які брали участь у ремонті доріг, мостів, гатей у Чернігівській губернії за 1854 рік.**

Назва повіту	Кількість чоловік з возами	Кількість піших чоловік	Всього	Кількість днів, витрачених на ремонт
Ніжинський	3 711	10 872	14 583	1
Чернігівський	1 878	3 793	5 671	1

** Таблицю складено за: ДАЧО, ф. 179, оп. 1, спр. 83, арк. 10–110.

Конотопський	6 684	18 785	25 469	–
Глухівський	1 161	3 025	4 186	–
Кролевецький	1 007	2 305	3 312	3-4
Остерський	3 357	5 275	8 632	6
Козелецький	8 562	14 108	22 670	3
Новгород-Сіверський	1 425	3 319	4 744	1
Стародубський	1 469	4 145	5 614	–
Мглинський	33	70	103	115
Городницький	–	–	–	–
Борзенський	24 840	49 205	74 045	–
Сосницький	1 015	1 903	2 918	5-6
Суразький	3 922	5 714	9 636	–
Новозибківський	1 300	1 659	2 959	–
Всього – 15	60 364	124 178	184 542	

Не зменшився тягар по виконанню шляхової повинності і в пореформеній час. У статистичній звітності Шаповалівського волосного правління знаходимо дані за 1861–1863 рр., у яких значилося, що на виконання шляхової повинності було залучено 615 робітників з кіньми і 3 838 піших, а в 1864 р. – 494 особи і 285 возів. Не змінилась у пореформеній період і вартість праці робітників. Кінним робітникам платили 35 коп., а пішим – 15 коп. За підрахунками волосного писаря, вартість виконаних робіт за три роки у волості становила 790 руб. 95 коп. У 1864 р. на ці потреби було використано 494 особи і 285 возів³⁰. Таким чином, виконання шляхової повинності потребувало значних додаткових грошових і матеріальних витрат.

Гужова повинність

Досить важкою була і гужова повинність. У найнеобхідніший для польових робіт час її виконання забирало у селян значну тяглову робочу силу. Підводи вимагалися волосними правліннями по військовому і цивільному відомствах. У першому випадку їх зобов'язували надати вози при пересуванні військ, у другому – для поїздок губернських чиновників і земської поліції, перевезення казенних вантажів. Згідно з розпорядженням волосного голови, підводи виділялись також і на інші потреби³¹.

За розпорядженням волосного голови в кожному населеному пункті сільські старшини заводили спеціальні зошити, в які старости заносили відомості про причини і відстань поїздок, кількість возів, наданих кожним господарем, та ін. У кінці року підраховували загальні суми коштів, отриманих за виконання повинності, кількість наданих возів. Зошити, належно оформлені і підписані сільським старшиною, передавали на перевірку і збереження у волосні правління. Підсумовані волосним писарем відомості по волості направляли у повітові правління.

Законодавство про гужову повинність складалось із окремих указів. Указом 1816 р. утримання возів для земських судів передавалось у державне відомство. В зв'язку з тим, що в окремих повітах державних селян було мало, то виконання повинності тут було вкрай незадовільним. Оскільки земські суди за своїми функціями розглядали справи не лише державних селян, а й поміщицьких, указом № 28 565 від 28 березня 1821 р. утримання возів при земських судах покладалось як на державних, так і на поміщицьких селян.

Гужова повинність розподілялась нерівномірно як в межах держави, так і між податними станами. До 1823 р. заборонялося брати підводи без оплати прогонів. Із 1832 р. було дозволено розраховуватись за підводи квитанціями, а з 1842 р. війська і команди мали платити за них грошима, у виняткових випадках – видавати квитанції або наймати підводи за вільними цінами³². Ці правила часто не виконувались. Розкрадаючи гроші, військове керівництво вимагало у селян підводи без всякого розрахунку. У 1842 р. П. Д. Кисельов писав, що поставка возів для рухомого війська, особливо у надзвичайних випадках, руйнує благоустрій селян, тим більше, що командири військ не відповідають ні перед ким за взяті підводи, роблять непомірні вимоги і часто забирають селян без можливості обробляти поля і збирати вчасно хліб³³. Керівництво,

реагуючи на численні скарги селян, задалегідь визначало кількість возів, які мало надати населення волості.

Кількість перевезень у різні роки була різною. Важливу роль відіграло географічне розташування волостей біля великих транспортних шляхів, кількість населення та коней. За розпорядженнями волосного голови сільські старшини щорічно в кінці року подавали у волосне правління відомості про поставку населенням свого товариства возів для поїздок чиновників відомства державних маєтностей, для пересування військ тощо. Так, у 1847 р. шаповалівський волосний голова зобов'язав населення державного відомства волості надати для пересування військ 140 возів на суму 70 руб.³⁴. У 1850 р. 216 домовласників с. Тростянки надали 178 возів для поїздок чиновників, поставили 373 підводи для перевезення робітників під час ремонту мостів, 101 підводу було взято для підвезення матеріалів для ремонту мостів і гатей³⁵. Причому гужова повинність сільськими властями розподілялась нерівномірно, а в залежності від кількості коней у господарів, стану упряжі та возів, благонадійності самих господарів. Особливо це враховувалось при наданні возів для поїздок чиновників відомства державних маєтностей. Так, у шнуровій книзі натуральних повинностей Тростянянського товариства за 1850 р. зазначено, що протягом року 10 разів для перевезення чиновників було використано коней Павла Ханка, 8 раз надав коней і віз для ремонту мостів і гатей Давид Сечка, 4 рази перевозив будівельні матеріали Сава Чечень³⁶.

У 1851 р. Шаповалівське сільське товариство надало 30 возів і 30 їздових на поїздки чиновників; Тростянянське – 18 коней з возами і стільки ж людей; Стрільницьке товариство надало на дані потреби за рік 16 чоловік і 16 возів; Висоцьке поставило за 5 днів 11 возів і 11 їздових до них. Усього лише для поїздок чиновників відомства державних маєтностей в 1851 р. населенням Шаповалівської волості було витрачено 75 днів, надано 75 возів та їздових при них³⁷.

Значними були витрати на цю повинність з бюджету волосних правлінь. Для пересування військ через Шаповалівську волость у 1851 р. з бюджету було виділено 80 руб. 50 коп.³⁸. Вартість однієї підводи становила 50 коп., а всього було надано 161 підводу. В інших волостях були свої ціни на такі послуги. Так, в Яцківській волості Стародубського повіту в цьому ж році вартість підводи становила всього 25 коп., а за рік у волості було надано 7 448 возів. З волосного бюджету було видано 1 862 руб.³⁹.

Велика відповідальність покладалася на волосні правління під час військових дій. Особливо важкою була робота у волостях, розташованих по трактах і в місцях найбільшого скупчення військ, адже у воєнні роки військові потребували великої кількості возів для перевезення різноманітних вантажів. Волосні правління змушували селян надавати ці додаткові послуги військовим. Про це свідчать такі дані. У 1852 р. в Шаповалівській волості для потреб військ і рекрутських партій державні селяни і козаки надали 680 возів, у 1853 р. – 595, а в 1854 р. – 5 413 возів⁴⁰. У 1855 р. державними селянами волості на потреби армії було надано 5 возів на суму 3 руб. 75 коп. і козаками – 691 віз на суму 518 руб. 25 коп. Вартість одного перевезення зросла до 75 коп., або на третину. Для поїздок чиновників відомства державних маєтностей у Шаповалівській волості був витрачений 91 день, наданий 91 віз та стільки ж їздових при них⁴¹.

Окрім цього, волосні правління зобов'язували населення надавати підводи і перешкоди військовим формуванням ополченців. У населених пунктах, де проживали поміщицькі і державні селяни, цей вид повинності розподілявся вкрай нерівномірно. Так, у звіті Шаповалівського волосного правління значилось, що із 432 возів, представлених дружинам № 105–116 Московського ополчення населенням волості у 1855 р., 385 поставили державні селяни та козаки, а 47 возів – поміщицькі селяни. При переході дружин Володимирського ополчення 323 вози були надані державними, а 23 – поміщицькими селянами. Подібна ситуація була і при переході Нижньгородського ополчення в жовтні 1855 р., коли державними селянами і козаками було поставлено 333 підводи, а поміщицькими всього 28. При переході ратників Вологодської губернії населенням державного відомства було поставлено 91 підводу. Всього в 1855 р. для 4 дружин населенням державного відомства волості було надано 1 893 підводи і 98 – поміщицькими селянами, що в 19 разів менше⁴².

Волосне керівництво спонукало населення надавати підводи військовим безкоштовно. Так, під час проходження через губернію 2-ої драгунської дивізії, козаки і державні селяни тягли гармати своїми волами, не вимагаючи за це ніякої плати⁴³. Безкоштовно підводи надавалися жителями губернії і під час переходу дружин Смоленського ополчення.

Не змінилася ситуація і в наступні роки. Цей вид повинностей продовжував залишатися тягарем для державних селян і козаків. Далекі і тривалі поїздки відривали чоловіків від домівок, супроводжувалися втратою тяглової сили. Ніжинський окружний начальник у 1858 р. відзначав, що станційні пункти обслуговувалися виключно кіньми державних селян і козаків. Подібне становище відзначав у своєму звіті за 1861 р. і голова Харківської палати державних маєтностей М.А. Мартинов. Він указував, що державні селяни виконують підводну повинність і за поміщицьких селян, і за міські податні стани, особливо під час проходження військ. Посадові особи земської поліції під час роз'їздів також здебільшого використовують коней державних селян⁴⁴.

Згідно з розкладкою волосних правлінь, сільські товариства по черзі забезпечували транспортом повітові правління і земську поліцію для службових поїздок. Вони надсилали туди по одному верховому наїзнику та по одному з парою коней. Термін відбування повинності при повітових правліннях тривав тиждень, однак під час польових робіт він скорочувався до трьох днів. На весь період візники самі забезпечували себе провіантом, а коней – фуражем. Для виконання повинності коні та візники відбирались не із бідних господарств, де був лише один кінь, а із заможних. Проте часто волосні голови перекладали виконання громадських повинностей на бідних господарів.

Селянські підводи також залучались при переїзді територією волості високопоставлених осіб. З окружного у волосне правління надсилались дані про час і дату прибуття гостей, вказувалися населені пункти, з яких мали бути виставлені підводи та ін. Так, для супроводу імператора Олександра II, який проїздив Борзенським повітом у вересні 1856 р., на Малодичинській станції, за розпорядженням волосних правлінь було дано 113 коней з 71 візником, а на Борзенській станції – 93 коней і 34 візники. Всього для проїзду імператора лише у Борзенському повіті було використано 206 коней і 105 візників⁴⁵.

Багато часу забирала етапно-арештантська повинність, яку виконували селяни з підводами навіть з віддалених на багато верст від етапних шляхів населених пунктів. Для її відбування брали селян і підводи не тільки з ближніх до етапних шляхів сіл, а й з віддалених за 20–40 верст. Представники інших станів її зовсім не відбували. Згідно з розпорядженням шаповалівського волосного голови, у 1851 р. населенням волості було надано 314 возів на суму 157 руб.⁴⁶. На поч. 60-х рр. для перевезення арештантів і висланих було надано 174 підводи⁴⁷.

Часто підводи використовувало місцеве керівництво не за призначенням, а у власних потребах, що призводило до численних скарг населення. З метою недопущення такого волосною верхівкою в циркулярних розпорядженнях дозволялось вільно використовувати підводи лише членам земської поліції, а всім іншим згідно з письмовим дозволом начальника губернії, міської чи земської поліції. Так, волосне і сільське керівництво могло брати підводи при перевірці кордонів волості, наявності на полях сарани, для огляду посівів після зими, для зустрічі високопоставлених осіб, а іноді військ тощо. Проте всі заходи не могли викоринити цих порушень, що додатковим тягарем лягали на плечі населення, яке належало Міністерству державних маєтностей.

Квартирна повинність

До функцій волосного правління також належав розподіл відбування квартирної, або постійної повинності між сільськими товариствами, нагляд за правильним її розподілом у товариствах, належним виконанням повинності селянами⁴⁸. Але для волосного керівництва ввійшло в обов'язок забезпечення квартирами для ночівлі чиновників різних рівнів, котрі приїздили у населені пункти під час проведення ревізій сільських та волосних правлінь, хлібних магазинів; повітових та губернських лікарів,

які були у волостях під час епідемій та епізоотій; арештантів, а особливо військових. В обов'язок сільських і волосних начальників входила і зустріч військових частин на кордоні волості. Зростання квартирної повинності в першій половині XIX ст. визначалось у першу чергу потребами армії. Волості, які були розташовані на головних дорогах, потерпали від скупчення військ, а селяни і міщани – від постою. Законодавством звільнялись від постою ніжинські греки, а також поселення біловезьких колоністів, що проживали у с. Білі Вежі, Великий Вердер, Малий Вердер, Городок, Колчинівка, Рудневець⁴⁹.

Після отримання розпорядження від волосного голови сільські старшини і старости займалися забезпеченням квартирами військових у своїх населених пунктах. Якщо ж нічліг проходив у волосному центрі, то контролював процес розміщення подорожніх сам волосний голова чи засідатель. Сільські старшини без згоди всього товариства робили пожертвування харчів на користь розміщених у їх поселеннях військ, що було заборонено законодавством. Проте вони могли проводитись лише з дозволу всіх осіб на квартирах, у яких був постій, і лише в тому разі, коли харчові продукти були зайвими. В разі, якщо окремі господарі відмовлялися робити продовольчий подарунок, то військові повинні були повернути їм визначені норми продуктів. По закінченні постою без всякої затримки сільські старшини видавали розрахункові квитанції, але якщо війська стояли на постої не один місяць, то вони видавали розрахункові квитанції в кінці кожного місяця⁵⁰. Всі дані про кількість квартир та осіб, яким вони були надані, грошові суми, в які обійшовся постій, тощо, заносилися писарями у шнурові книги, які щорічно надсилались із волосних правлень у сільські товариства. Окрім цього, писарі занотовували і кількість пожертвованої продукції та її вартість. Якщо ж таких пожертвувань не було, то старшини вказували на причини «негостинності» населення⁵¹. Вся ця інформація в кінці року надсилалась на ім'я волосного голови, де волосним писарем чи його помічниками проводились підрахунки по всіх товариствах, а зведені дані за підписом волосного голови надсилались у повіт.

Волосний голова також робив розпорядження щодо забезпечення коней фуражем і відведення луків, пасовищ та покосів для коней. У місцях, де луків було вкрай мало, їх передача військовим сприймалася болісно, викликала рішучий протест селян. Більш за всіх від постою потерпало населення державного відомства. В місцях скупчення військ і на трактах селяни і міщани несли від постою великі збитки.

У 30-х рр. XIX ст. в ряді міст постій був замінений грошовим збором. Тут діяли особливі правила. В кінці 30-х рр. почалось обговорення питання «Про заміну постійної натуральної повинності грошовою». В 1837 р. було підготовлено пропозицію про реорганізацію постою в державі. Мова йшла про масову побудову казарм. За розрахунками, на це потрібно було приблизно 120 млн. руб., але накреслювався й інший шлях – зрівняння постою за рахунок квартирних грошей. У цьому випадку вимагалось віднести квартирну повинність за рахунок казначейства. Фіскальні розрахунки змусили уряд відмовитися від переходу на грошовий розрахунок у загальнодержавному масштабі. При заміні постою грошима в ряді міст усі витрати переносились на оподатковане населення. Циркуляри Міністерства внутрішніх справ «про полегшення жителів» у квартирній повинності не зупинили наростаючого свавілля. У звіті за 1840 р. міністр внутрішніх справ писав, що виконання земських повинностей натурою виконується все ще нерівномірно, особливо при відведенні квартир для рухомих військових команд і виділенні підвід з провідниками⁵².

Так, місцевим керівництвом Шаповалівської волості під постій у 1847 р. було відведено 8 498 квартир⁵³. У 1851 р. місцевим і сільським керівництвом Яцківської волості Стародубського повіту було надано під постій 1 153 будинки, в яких подорожуючі проживали 6 908 днів. Вартість одного дня постою становила 7,5 коп., усього було отримано від військових 518 руб. 10 коп.⁵⁴.

Кількість відведених квартир населенням в одній волості в різні роки була змінною. У Шаповалівській під час Кримської війни вона зросла у декілька десятків раз [Таблиця 3].

Таблиця 3.

**Постійна повинність у Шаповалівській волості Борзенського округу
в 50-х рр. XIX ст.******

Рік	Відведено квартир	Вартість наданих послуг
1851	4 393	–
1852	100 491	5 988 руб. 96 коп.
1853	89 829	5 389 руб. 74 коп.
1854	115 860	6 945 руб. 60 коп.
1855	121 758	7 308 руб. 64 коп.
1856	110 822	7 005 руб. 12 коп.
1857	112 715	6 816 руб. 48 коп.
Всього	655868	39 454 руб. 54 коп.

У 1854 р. міністр внутрішніх справ змушений був визнати надмірне збільшення натуральних повинностей і запропонував їх обмежити, проте і в наступні роки вони були досить високими⁵⁵. У пореформений час у волості вартість квартири зростає до 7,5 коп. за добу, проте зменшується кількість їх надання населенням державного відомства. Так, у 1861–1863 рр. жителями цієї волості було надано лише 10 833 квартири на суму 818 руб. 01 коп.⁵⁶. Отже, кількість квартир, наданих поселянами волості під час Кримської війни 1853–1856 рр., була в десятки разів більшою, ніж на початку 60-х рр. XIX ст.

Під час постою траплялись і прикрі випадки. Часто військове керівництво, привласнивши гроші, що були виділені для плати за постій, не розраховувалось із сільським товариством. Так, у 1855 р. в с. Шаповалівці 2 дні перебувала партія рекрутів під командуванням прапорщика гарнізонного батальйону Борисова у складі 117 рекрутів і 17 конвоїрів. Вартість квартири на добу без провіанту становила 7 коп. Заборгувавши населенню 18 руб. 48 коп. і не розрахувавшись з ним, партія вирушила в м. Батурин. На численні звертання волосного голови Сави Киселя у Борзенське повітове правління щодо повернення грошей майже через 3 місяці прийшла відповідь, що 8 березня 1855 р. прапорщик Борисов помер у Батуринській лікарні, а новопризначений керівник партії підпоручик Орловського гарнізонного батальйону Брильов відповідала за його дії не може. Отже, законна вимога селян с. Шаповалівки так і не була задоволена⁵⁷. В 1856 р. воїни 10 запасної дивізії Томського єгерського полку 28 роти чисельністю 78 чоловік, перебуваючи на пості в с. Мала Загорівка, повернули населенню за липень лише 39 пудів**** муки і 5 гарнців гречки, недодавши 101 пуд 16 фунтів***** муки та 1 четверть 6 четвериків 5 гарнців круп⁵⁸. Незважаючи на скарги волосного голови Сави Киселя, у Борзенському повітовому правлінні справа так і не була вирішена.

Окрім несплати грошей та харчових продуктів населенню, військові під час постою зловживали алкогольними напоями, непристойно себе поводити, крали, хоча в розпорядженнях командування солдатам наказувалося «жителям не тільки не робити шкоди або утисків, але навіть не чіпати їх зовсім і в розмови не вступати»⁵⁹. Так, 30 листопада 1846 р. козак с. Шаповалівки Симон Шеїн у власній коморі на покражі речей ввіймав солдата 1-ої роти 1-го Стрількового батальйону Осипа Тюріна і при свідках відігнав від комори його співучасника. Злодії були відведені до військового начальника. В штаб для розгляду справи про спробу пограбування були викликані шаповалівський волосний голова та свідки, проте вона закінчилась миром, і козак простив солдатів, бо вони не встигли причинити йому збитків⁶⁰. Підтвердженням є і мемуарні записи російського громадського діяча і письменника І. Аксакова, зроблені в 1855 р. у Борзні під час переходу через Чернігівську губернію з військом у Крим: «Наші вояки ...грубіянством і цинізмом жартів ображають українців, вимагають ще

*** Таблицю складено за: ДАЧО, ф. 807, оп. 1, спр. 467, арк. 80.; спр. 557, арк. 179–192.; спр. 856, арк. 46–115.

**** Пуд – 16, 3805 кг.

***** Фунт – 409,51241 г.

раз їжі від господині, що тільки клопотала над гостиною, насміхаються над «хахлами», як ненажерливі вовки на овець, накидаються на горілку, перепиваються і п'яні до огиди; а на ранок господиня побачить, що в нагороду за її гостинність у неї багато гусей і курей покрадено і порізано»⁶¹.

На сільських сходах волосні голови радили прийняти рішення про звільнення одиноких вдів і самотніх молодих жінок від квартирної повинності. Волосне правління по закінченні постою видавало військовому начальнику розрахункову квитанцію, в якій вказувало і всі негативні випадки, які трапилися під час перебування військових у волості. Про утиски військовими мирних жителів волосний голова особисто повідомляв у окружне правління і земську поліцію.

Таким чином, волосні правління контролювали сплату населенням податків, відробітку натуральних повинностей та ін. Проте у першій половині XIX ст. склалася ситуація, коли населення потерпало не лише від значного податкового пресу, відробітків натуральних повинностей, які встановлювались державою, а й від пограбувань та насильства з боку військових. Волосні органи управління через незнання законів, байдужість та боягузтво часто були не в змозі захистити від цього просте населення.

1. Про поділ казенних населених пунктів на волості і про порядок їх внутрішнього управління // ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т. XXIV. – СПб., 1798. – § 1075.

2. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. – СПб., 1842. – Т. 1. – Ч. 2. – § 4322, 4327, 4330.

3. Там само. – § 4779, 4785, 4791, 4795, 4800, 4813.

4. Там само. – § 4808.

5. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 1457, арк. 6–7.

6. Там само. – арк. 10.

7. Неупокоев В. И. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII–начале XIX века / В.И. Неупокоев. – М.: Наука, 1987. – С. 193.

8. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т. И. Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 73.

9. Кутузов Н. Состояние государства в 1841 году. (Записка поданная императору Николаю I 16 апреля 1841 года) / Н. Кутузов // Русская быль. – Т.VII. [ред. М.О. Гершензона]. – М., 1911. – С.163.

10. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 373, арк. 17.

11. Там само, спр. 610, арк. 251–252.

12. Там само, спр. 475, арк. 56.

13. Там само, ф.128, оп.1, спр. 2346, арк. 334.

14. Труды местных комитетов Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – Т. XVII. – СПб., 1903. – С. 18.

15. ВДАЧО в м. Ніжині, ф. 1111, оп.1, спр. 25, арк. 98 зв.

16. Там само, арк. 98 зв.

17. Неупокоев В. И. Вказана праця. – С. 200.

18. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 281, арк. 2–19.

19. Там само, ф.809, оп.1, спр. 33, арк. 13–20.

20. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. – СПб., 1842. – Т. 1. – Ч. 2. – § 4347.

21. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 108, арк. 15.

22. Там само, спр. 467, арк. 81.

23. Там само, ф.137, оп.1, спр. 80, арк. 7.

24. ВДАЧО в м.Ніжині, ф. 1111, оп.1, спр. 91, арк. 10.

25. ДАЧО, ф.137, оп.1, спр. 80, арк. 7.

26. Там само, ф.807, оп.1, спр. 367, арк. 23–31.

27. Там само, спр. 467, арк. 85.

28. Там само, ф.179, оп.1, спр.11, арк. 109.

29. Там само, спр.83, арк. 11–110.

30. Там само, ф.807, оп.1, спр. 1614, арк. 16–33.

31. Там само, спр. 183, арк. 19–20.
32. Неупокоев В. И. Вказана праця. – С. 196.
33. Там само. – С. 197.
34. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 108, арк. 15.
35. Там само, спр. 183, арк. 19–27.
36. Там само, ф.807, оп.1, спр. 183, арк. 24–27.
37. Там само, спр. 367, арк. 7–17.
38. Там само, спр. 467, арк. 81.
39. Там само, ф.137, оп.1, спр. 80, арк. 7.
40. Там само, ф.807, оп.1, спр. 557, арк. 179–192.
41. Там само, спр. 852, арк. 64–144.
42. Там само, спр. 886, арк. 47–70.
43. ЧГВ. – 1854. – 1 травня. – С. 1.
44. Бойко В. Чисельність, розселення та соціально-правове становище державних селян Лівобережної України на передодні реформи 1866 р. / В. Бойко // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 85.
45. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 959, арк. 20–23.
46. Там само, спр. 467, арк. 81.
47. Там само, спр. 1614, арк. 16–33.
48. Учреждение властей и мест волосных и сельских // СЗРИ. – СПб., 1842. – Т. 1. – Ч. 2. – § 4347.
49. Сведения об удобствах квартирного расположения всех родов войск в Черниговской губернии. – Чернигов, 1838. – С. 82.
50. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 61, арк. 5–8.
51. Там само, ф.1504, оп.1, спр. 21, арк. 162–165.
52. Неупокоев В. И. Вказана праця. – С. 198–199.
53. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 467, арк. 80.
54. ДАЧО, ф.137, оп.1, спр. 80, арк. 7.
55. Неупокоев В. И. Вказана праця. – С. 199.
56. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 1614, арк. 16–18.
57. Там само, спр. 862, арк. 5.; Нестеренко Л. О. Историчні реалії взаємин України з Росією у співомовках С.Руданського / Л. О. Нестеренко // Педагогічні обрії. – 2006. – № 3. – С. 55.
58. ДАЧО, ф.807, оп.1, спр. 962, арк. 12.
59. Котляревський І. П. Журнал военных действий 2-го корпуса войск под командою господина генерала от кавалерии и кавалера барона Мейендорфа // І.П. Котляревський. Повне зібрання творів. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 343.
60. ДАЧО, ф.810, оп.1, спр. 22, арк. 1–9.
61. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський – К.: Довіра, 1992. – С. 215.

В статтє проанализировано діяльність волостных правлений Черниговской губернии по исполнению государственным крестьянами та казаками подводной, дорожной, квартирной повинностей.

Ключевые слова: волость, волостное управление, Черниговская губерния, казак, государственные крестьяне.

The article shows the activity of Chernigov province township board in the first half of the 19th century on organizing road, rent, underwater duties of state peasants and Cossacks.

Key words: volost, volost board, Chernihiv province, cossack, state peasants.